
ТІЛ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ

УДК 372.881.1(575.2) (04)

АЙРЫМ ФУНКЦИОНАЛДЫК БӨЛҮКЧӨЛӨРДҮН КОММУНИКАТИВДИК-ПРАГМАТИКАЛЫК ҚЫЗМАТЫ COMMUNICATIVE-PRAGMATIC FUNCTION OF SOME FUNCTIONAL PARTICLES

Айша КАРЫМШАКОВА*

Аннотация

Кыргыз тилиндеги айрым функционалдык бөлүкчөлөр оозеки кепте жана көркөм чыгармаларда өтө активдүү колдонулуп келет. Андай типтеги бөлүкчөлөргө тактоочтон пайда болгон бир катар бөлүкчөлөрдү киргизүүгө болот. Макалада тактоочтон пайда болгон функционалдык бөлүкчөлөр жөнүндө сөз болуп, алар оозеки кеп менен көркөм чыгармаларда көбүнчө эмоция-экспрессия жаратуучу тилдик каражаттар катары кызмат аткараары белгиленет.

Түйүндүү сөздөр: Тактооч, функционалдык бөлүкчөлөр, бөлүкчөлөрдүн сүйлөмдө колдонулуу өзгөчөлүктөрү, бөлүкчөлөрдүн креативдүүлүгү.

Annotation

Some functional particles in Kyrgyz language are used intensively both in oral and written works of literature. The word particles derived from adverbs can also be appraised within this context. This article focuses on functional particles origin from adverbs. It is noted they are mainly used as linguistic means, for expression of emotion and expression in speech and works of art.

Key words: Adverb, functional particles, features of the use of particles in a sentence, the creativity of particles.

Кыргыз тилиндеги айрым функционалдык бөлүкчөлөр оозеки кепте жана көркөм чыгармаларда өтө активдүү колдонулуп келет. Андай типтеги бөлүкчөлөргө тактоочтон пайда болгон бир катар бөлүкчөлөрдү киргизүүгө болот. Алардын айрымдагы синонимдик катышта келип, тилде көркөмдүк жаратуучу тилдик бирдик катары колдонулса, айрымдары өз алдыларынча эле колдонулуп, текстке кооздук, эмоция-экспрессия тартуулайт. Синонимдик катышта келгендери: **дал, так, нак; тим эле, жөн эле**, өз алдынча жеке колдонулгандары: **эми, дагы, ары, тек**. Булар жазуу кебине көбүрөөк

* филология илимдеринин кандидаты, Бишкек гуманитардык университетинин доценти, Бишкек-Кыргызстан.

Candidate of philological sciences, professor of Bishkek Humanitarian University, Bishkek, Kyrgyzstan. E-mail: algarovna@gmail.com

мүнөздүү болгон нейтралдуу деп эсептелген бөлүкчөлөрдөн сүйлөмдүн семантикасына көркөмдүк, кооздук, жандуулук кийирүүчү тилдик элементтер катары айырмаланып турат. Мындай типтеги бөлүкчөлөрдү орус илимпозу Е. Н. Ремчукова адилетүү түрдө креативдүү бөлүкчөлөр деп атаган [1].

Ошентип, тилдин өсүп-өнүгүү процессинде тактоочтордон бөлүкчөлөр эволюциялык жол менен пайда болуп, сүйлөм контекстинде зарыл тилдик каражат катары колдонула баштайт. Ал жөнүндө өз мезгилинде Н. А. Каламова: Тактоочтор лексикалык маанисин жоготуу менен, кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалын билдирүүдөн калып, анын ордуна кыймыл-аракетке чектөө, аныктоо-тактоо маанисин кийирип, же тигил же бул сөздү бөлүп көрсөтүү милдетин аткарып, же толук бир айтымга же сүйлөмгө кошумча маани кийирүү үчүн кызмат кылып калат деп билдирет [2, 15]. Бирок бул процесс өтө узакка созулгандыктан, тактоочтордун бөлүкчөлөргө өтүүсү жай ишке ашат. Тактап айтканда, тактоочтук кызматта жүргөн сөз сүйлөм контекстине жараша бирде өзүнүн кадимки эле тактоочтук милдетинде колдонулса, бирде бөлүкчөлүк милдетте колдонула баштайт. Ошентип өзүнүн баштапкы этимонунан толук алыстабаган сөздөр тилде эки түрдүү милдетти аткаруу менен функционалдык бөлүкчөлөр деген топтун түзүлүшүнө шарт түзөт. Так ошол тактоочтон пайда болгон функционалдык бөлүкчөлөрдүн ичинен **дал**, **так**, **нак** тилдик элементтери бири-бирине карата абсолюттук синонимдерди түзүп калары топтолгон көптөгөн факты-материалдардын негизинде аныкталды. Сүйлөм контекстинде булар бири-бирин толугу менен алмаштыра алса да, баары бир стилдик жактан ар биринин өздүк ньюанстары бар. Көркөм чыгармалардын жаратмандары болгон жазуучулардан Ч. Айтматов **так**, **дал** бөлүкчөлөрүн колдонуп, анын синонимдери болгон **нак**, **как** түрлөрүн такыр пайдаланбаганы белгилүү болсо, Т. Сыдыкбеков болсо көбүнчө этимологиясы этиш болгон **как** бөлүкчөсүн колдонууну туура көрөт. Котормо сөздүктө булардын экөө кабыл алынган сөздөр экендиги: **нак** – араб тилинен, **так** – иран тилинен киргендиги айтылат [3, 550; 691]. Биз сөз кылып жаткан тактоочтор менен алардан жаралган бөлүкчөлөрдүн синтаксистик кызматында төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр бар. Тактоочтор кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалын билгизүү максатында этиштен мурда гана орун алып колдонулат: Жол үстүндө он чакты таш жатат, момунчалык, мындан чоңу бар. Ошолордун бири **дал тийсе** керек (Ч. А.). Муну Алымбек өзү да **так айта албайт болчу** (Т. К.). Айтчу

сөзүңдү **так айт**, кишини убайымга салбай (оозеки кептен). Комузду күүлөп бүтүп, Майлыбайдын күүсүн **так-так кайрып чергти** (Ж. Б.). Токтогул комузду **таптак сүйлөтүп**, бир далайга дейре чергти (Ж. Б.). **Нак төлөп**, карызыңдан учурунда кутулуп койгонуң эле абийир болду! (оозеки кептен).

Ал эми синонимдик катарды түзгөн **дал**, **так**, **нак** бөлүкчөлөрү атооч сөздөргө карата препозицияда орун алып, нерсени, нерсенин белгисин, көрүнүштү баса белгилеп, аныктап-тактап, бөлүп көрсөтүү милдетин аткарып, көбүнчө шилтеме ат атоочторду, зат атоочторду, сан атоочторду жандап келет. Бул учурда көбүнесе сөз айкашы формасында келген сөздөрдү баса белгилеп көрсөтөт.

1) **Дал** бөлүкчөлүү сүйлөмдөр: **Дал ушул убададан** кийин Эр-Киши жоокерлерге жарак-жабдык камдатууну өз милдетине алган (Т. С.). **Дал ушундай түндө** жер төлө дөмпөйүп, кандайдыр бир жаныбарга окшойт (Т. С.). **Дал ошол тушта** Адилеттин апасы, мектепке кеткен Айзада, жүзүндө кенедей кан-сөлү жок, короосуна кирип келаткан (К. А.). **Дал ошондой маанайда** Таштан менен Жылдыз “Алтын ажыдаар” ресторанына кол кармаша шайдоот кирип келишти (К. А.). Таштан менен Адилет отурган “Катманду-Лхаса” деген автобуска **дал баягы** чолок **шым**, кара көз айнекчендер топурап толуп алышты (К. А.). Андан соң шаша-буша туруп, **дал кечээки поруму** менен малдаш уруп храмга тигилди (К. А.). Самолет аэродромдун эң алыскы четине токтоп, жүргүнчүлөрдү ошол жактан автобустарга салып келишти да, аэропорттун **дал эшигинин оозуна** такап түшүрдү (К. А.). Көрсө, мына бул маңдайдагы кочкул күрөң дарбазанын үнү **дал баягы** Бишкектеги “Үч кудук” аттуу көп кабат үйлөрдүн короосундагы эски, дат баскан **селкинчектин үнүнүн өзү** турбайты!!! **Дал өзү!** (К. А.). Алардан чыккан назик добуштар ... моокум козгой турган музыкалык күүгө айланып, храмдын **дал кире беришин** жаңыртып турду (К. А.). Бул сүйлөмдөрдө бөлүкчөлөр аныктап-тактоо, баса белгилөө маанисинен сырткары, берилип жаткан ой-пикирге оозеки кептин жандуулугун, кооздугун, демек, уккулуктуулугун, угуучуга жеткиликтүүлүгүн да тартуулаганын байкоого болот.

2) **Так** бөлүкчөлүү сүйлөмдөр: Тоонун **так чокусунан** күндүн муруту сербейип калганда эси кеткен эне – бала арандан зорго жетелешип үйлөрүнө келишти (Т. С.). **Так сени соём!** (К.А.). **Так ушу тушта** дарбаза кайрадан кыйчылдай түштү (К. А.). **Так ушундай түндө** атчан киши обочодон анча байкалбайт (Т. С.). ... жаат курап, экиатанын ынтымагын бузуп жүргөн **так сенсиң**, Касейин (Т. С.).

Эсенкандын балбанын / **Так бирин** койбой кырайын (“Манас”). 3). **Нак** бөлүкчөлүү сүйлөмдөр: **Нак ошол комузчу** Ныязалыны издеп чыктым, башка Ныязалыда аласам бар дейсиңби! Ж. Б.). **Нак ушул тынымда** уполномочен Кийизбайга суроосун жаңыртты (Т. С.). **Нак аталган саатта** жогортон шүмүрөйүп суу болуп жетип келишиптир (оозеки кептен). Кыргыз тил илиминде бөлүкчөлөр өз алдынча лексика-грамматикалык категория болуп бөлүнгөнгө чейин бул синонимдик катыштагы бөлүкчөлөр К.Бакеев тарабынан “Жардамчы сөздөр” деген аталыштын астында “бышыктагычтар” деген ат менен берилип келген [4, 105-107]. Кийинчерээк **дал** жана **нак** бөлүкчөлөрүн К.Дыйканов күчөткүч тактоочтордун тутумунда карайт [5, 115]. Ал эми С.Кудайбергенов **дал** бөлүкчөсүн ушул эле эмгекте аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлөр разрядында карайт [5, 214-215]. Өткөн кылымдын 60-жылдарынан кийин гана бул категориядагы сөздөрдүн статусу такталып, **дал**, **так**, **нак** сыяктуу сөздөр бөлүкчөлөр катары аныкталып такталат. Сөз болуп жаткан бөлүкчөлөрдүн ичинен **нак** бөлүкчөсү берки синонимдерине караганда кыргыз тилинде кыйла пассивдүү колдонулары белгилүү болду. Бирок бул бөлүкчө татар тилинде **нөкь** тыбыштык турпатында жолугуп, аныктагыч-тактагыч бөлүкчө катары сыпатталса [6, 339-349], өзбек тилинде болсо нерселердин санын, ордун тактоо үчүн колдонулары белгилүү болду [7, 126].

Аталган синонимдеш бөлүкчөлөр эле бөлүкчөсү менен да айкашып колдонулуу менен, айтылып жаткан ойго кыйла ийкемдүүлүк, көркөмдүк тартуулайт: Бет алдыда, **дал** эле баланын мандай тушунда, кара көк асман бетинде жалгыз бир жылдыз жаркырап бөлүнөт (Ч. А.). **Так** эле сенин жашыңдагы кезимде мен да атадан жалгыз калгам (Т. С.). Ким билсини жок, **так** эле Жакыптын колунан келди бул иш! (Т. С.). Ушинтмек, **так** эле аялынын сөзүн айтмак (Б. У.). **Тим** эле / **жөн** эле сөздөрү - теги тактоочко тиешелүү болгон синонимдик катыштагы функционалдык бөлүкчөлөр. Башка түрк тилдеринде жолукпагандыктан, кыргыз тилине гана мүнөздүү тилдик элементтер деп эсептелет. Булардын этимологиясы бүгүнкү күндө дапдаана: **тим**, **жөн** деген тактоочко эле бөлүкчөсү жалгашуу жолу менен пайда болгону грамматикаларда да белгиленип жүрөт [8, 523; 9, 506; 10, 399]. Бул сөздөрдүн тактоочтук милдетте колдонулуп жатканын же бөлүкчөлүк кызматта колдонулуп жатканын аңдап билүү кыйын эмес. Эгер **тим** эле / **жөн** эле сөздөрү жай сүйлөмдөн орун алып, кантип? деген суроого жооп берсе, анда бул сөздөрдүн тактооч

экени анык болот: Ыраазымын, **тим эле** коюңуз, ата (Б. У.). Балдарда кеп жок, **жөн эле** ойноп жатышат (Б. У.). Эмне экенин билбейм, мен **жөндөн-жөн эле** ызалана кеттим (Б. У.). **Тим эле** кой,- дейт атам, көксөөсү сууп калсын! (Б. У.). Мындайлар эсеп-чоту жок эле **жөндөн-жөн эле** ыйлай беришет... (Б. У.). Эс алсын, **жөн эле** чарчап келсе керек да (Б. У.).

Ал эми **тим эле/жөн эле** эмоционалдык-экспрессивдүү сүйлөмдөрдө күчөтүү маанисиндеги бөлүкчөлүк кызматта келет: Самолетто тыптынч келишкен немелер азыр **тим эле** ээн талаага чыккандай! (К. А.). Үстөлдүн бетиндеги китептер **тим эле** наабайдын тоочундай үйлүп турат (Т. С.). Карагылачы? **Тим эле** кооз тартылган сүрөттөр! (оозеки кептен). Ал эми озондоп-үңүлдөгөнү кандай гана аянычтуу десең, **тим эле** жанын коёрго жер таппай кетет Мурат (Б. У.). Колубу, колу, **тим эле** алтын, эмнени болбосун мизилдете жасайт (Б. У.). Муну кара, жүз-зүкара! **Тим эле** жөн койсо төбөмө чыгып кеткиси бар! (оозеки кептен). Тим койсо, **жөн эле** атырылат мага, өткөрүп койгону барсынып (оозеки кептен). Тигини, тигини! Унчукпай койсо **жөн эле** көтөрүп турган асманын таштап жибергиси бар мунун! (оозеки кептен). Жогорудагы сүйлөмдөрдөн байкалып тургандай, оозеки кепте бул **тим эле/жөн эле** бөлүкчөлөрү катышкан сүйлөмдөр карапайым инсандын оң да, көбүнесе терс эмоциясын, ички сезим-туйгусун күчөтүп берип, жөнөкөй пикир алышуунун жандуу болушуна өбөлгө түзөт. Кээде бул бөлүкчөлөргө суроо маанисиндеги **-бы** мүчөсү жалгануу менен сүйлөм мурдагыдан да күчтүү экспрессияга ээ болуп, оозеки кептип уккулуктуулугу, кооздугу, көркөмдүгү артат: Сениби, сени! **Тим элеби**, өпкөңдү үзүп, колуңа карматпасам элеби, карап тур! (оозеки кептен). Ачуусу келгенде **жөн элеби** жер чапчып айкырат уялбай (оозеки кептен). Ай, анын жаны аябай таттуу! Тие электе эле **тим элеби**, **тим эле** чырылдап, жинге тийип жиберет! (оозеки кептен). Бул бөлүкчөлөр тиешелүү сөздөрүнө карата көп учурда препозицияда келгени менен, кээде төмөнкүдөй болуп постпозицияда да учурайт: Оңолкан: ...өз атасы тирилип келгенсип бакырат да **тим эле!** (Б. Ж.). Кызыл аскер өтө албайт, / Абдан бекпиз **тим эле** (А. О.). Эми функционалдык бөлүкчөсү чыгыш теги боюнча мезгил бышыктагыч тактоочко кирет [11, 31-32]. С.А. Давлетовдун көз карашы боюнча **эми** сөзүнүн уңгусу алтай, шор тилдеринде сакталган анын **эм** деген түрү болуу керек. Кыргыз тилинде **эми** тактоочтук функцияда келгенде качан? деген суроого жооп берип, толук маанилүү сөздүн милдетинде келет: Бизди эң сонун тосуп алдыңар. **Эми** кайтсак болот (К. А.).

Андан ары Селенг Мани Ясону **эми** жөө чуркап издейм деп жанындагыларды кыйнай баштады (К. А.). Тибеттин Ордо сарайынын төбөсүнөн жерди караган сакчылардын башчысы жанатан бери таңыркап турду эле, **эми** кадимкидей корко баштады (К. А.). **Эми** ушул миңдеген жоокер жазыкты каптады (Т. С.).

Кээде **эми** сөзү жай сүйлөмдөрдө тиешелүү сөзүнөн кийин орун алып, тактоочтук милдет аткаrsa, эмоционалдык-экспрессивдүү сүйлөмдөрдө ушундай эле позицияда келип бөлүкчөлүк милдет аткарып калат. Салыштырыңыз: –Мына **эми** (тактооч) жайланып отуруңуз, ыйык Миларепам,- деди андан соң туурадагы катар жаздыктарды көрсөтүп (К. А.). Тиги **эми** (тактооч) жыгылат деп турган көк асаба артынан жер жайнап кол чыкты (Т. С.). Мына **эми** (бөлүкчө), ушундай болмок, жөн жүр десе такыр эле укпайсын! (оозеки кептен). Айкырба **эми!** (бөлүкчө). Балаң окууга кетип атканда, жок дегенде бир күн айкырбай турчу! (К. А.). Алар сизсиз эле акылынан адашып, мамлекеттик төңкөрүшкө көптөн бери даярданып жүрүшкөн. Мына **эми** (бөлүкчө) жазаларын алышсын! К. А.). Коё тур **эми** (бөлүкчө), полицаи кошуп берейин, чогуу издегиле! – деди айласы кеткен Далай-лама кыжырлана бакырып (К. А.).

Семантикалык классификациясы жагынан модалдык бөлүкчөлөр тобуна кирген **эми** бөлүкчөсү оозеки кепте активдүү колдонулуп, карапайым кепке кооздук, көркөмдүк, уккулуктуулук киргизүү максатында кеңири колдонулат: Койчу **эми**, алтыным, экинчи минтип айтпачы! (оозеки кептен). Барчы **эми**, тил алчы **эми**, биз бир аз өз алдыбызча кобурашып алалы (оозеки кептен). Акылбек: ...Кантет... Кой **эми**, бир ачуунду мага берчи (Б. Ж.). Койгула **эми**, койгула, кудалар, жаман сөзгө өтүшпөгүлө, койгула... (Т. А.). Биз талдоого алган бөлүкчөлөрдүн бардыгы функционалдык деген аталышка ээ болгондуктан, алардын семантикасынан тактоочтук маани да туюлуп турарын белгилеп коюу да абзел. Ушул топко кирген **дагы**, **ары**, **тек** бөлүкчөлөрүнүн кыргыз тилинде колдонулуу өзгөчөлүктөрү жөнүндө кийинки макалада сөз болмокчу.

Адабияттар

1. Ремчукова Н. Н. *Креативный потенциал русской грамматики* (морфол. ресурсы языка). Автореф. дис. ... докт. филол. наук. –М.: 2005.
2. Каламова Н. А. *Переход наречий в служебные части речи*: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. –Львов, 1954, 16 с.
3. *Кыргызча-орусча сөздүк*. / Түзгөн К.К. Юдахин. –М.: Советская энциклопедия, 1965, 973 б.

А. Т. Карымшакова. Айрым функционалдык бөлүкчөлөрдүн...

4. Бакеев, К., Бактыбаев У. *Кыргыз тилинин морфологиясы: 5-6-кл. үчүн.* –Ф.: Кыргызмамбас, 1938-1939.
5. Дыйканов К., Кудайбергенов С. *Кыргыз тилинин морфологиясы.* –Ф., 1957.
6. *СТЛЯ – Современный татарский литературный язык.* –М.: Наука, 1969. - 380 с.

7. Базаров О. *Частицы в узбекском языке: Дис. ... канд. филол. наук.* –М.. 1982. – 197 с.
8. *КАТГ– Кыргыз адабий тилинин грамматикасы.* –Ф.: Илим, 1980, 534 б.
9. *АКАТ – Азыркы кыргыз адабий тили.* –Б., 2009, 927 б.
10. *ГКЛЯ – Грамматика киргизского литературного языка. Ч. 1: Фонетика и морфология.* –Ф.: Илим 1980. - 400 с.
11. Давлетов С. А. *Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор.* Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1960, 77 б.
12. Карымшакова А. Т. *Частицы в современном кыргызском языке.* –Б.: Мектеп, 1998, 158 с.